

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 3

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 3

KOPER 2016

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 24, leto 2016, številka 3

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednika/Redattori/
Editors:**

Gorazd Bajc, Urška Lampe

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.)

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.)

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale®

**Sedež uredništva/Sede
della redazione/ Address
of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Kreljeva/Via Krelj 3,
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, internet: <http://www.zdjp.si/>

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian
Research Agency

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

*Nedelja v Peroju / Domenica a Peroi / Sunday in Peroj – August
Tischbein, August Selb: Memorie di un viaggio pittorico nel litorale
austriaco (Trieste 1842)*

Redakcija te številke je bila zaključena 16. decembra 2016.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Miloš Krivokapić, Nenad Perošević:** Čuvanje i/ili gubljenje etnolingvističkog identiteta istarskih Crnogoraca 463
Conservazione e/o perdita dell'identità etnolinguistica dei montenegrini dell'Istria
The preserving and/or losing ethno-linguistic identity of the Istrian Montenegrins
- Saša Milić:** Ličnost i prosvjetiteljski rad Svetog Petra Cetinjskog 491
La personalità e l'opera pedagogica di San Pietro di Cetinje
Personality and illuminatory work of St. Petar of Cetinje
- Slavko Burzanović, Olivera Popović:** Vico Mantegazza e il Montenegro 511
Vico Mantegazza and the Montenegro
Vico Mantegazza in Črna gora
- Adnan Prekić:** Komunizam i obrazovanje: iskustva Crne Gore 1945–1955 527
Il comunismo e l'istruzione: l'esperienza del Montenegro 1945–1955
Communism and education: the experience of Montenegro 1945–1955
- Dragutin Papović:** Unutrašnji sukobi u Barskoj nadbiskupiji 1965–1970 543
Conflitti interni nell'arcidiocesi di Antivari 1965–1970
Internal conflicts in Bar archdiocese 1965–1970
- Aleš Maver:** Arbogastova »germanska« karijera 561
La carriera »germanica« di Arbogaste
Arbogast: a »Germanic« career
- Roberto Vaccher:** La guerra di Candia: un confronto di mezzi e risorse 573
The war of Candia: a confrontation of means and resources
Kandijska vojna: primerjava sredstev in virov
- Klemen Kocjančič:** Partizansko zaslišanje sovražnikovega osebja: na primeru 7. SS-gorskega šolskega in nadomestnega bataljona 597
L'interrogatorio partigiano del nemico: il caso del SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7
Partisan interrogation of enemy personnel: on example of the SS-Gebirgsjäger-Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 7

Boris Koroman: Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st.	615
<i>Delavski tisk in problemi koncepta samoupravljanja v hrvaški kulturi v 70-ih in 80-ih letih 20. stoletja</i>	
<i>Workers' print media and the issues of the Socialist Self-Management cultural policy in Croatia through the 70s and 80s</i>	
Jože Pirjevec: Jugoslovanska kriza v arhivu Stasi (1980–1989)	643
<i>La crisi jugoslava degli anni Ottanta alla luce dei documenti Stasi</i>	
<i>The Yugoslav crisis in the Stasi archives (1980–1989)</i>	
Marlena Kokisheva, Valeriya Nedlina: Kuy: traditional genre in contemporary music of Soviet and Post-Soviet Kazakhstan	663
<i>Kuy: genere tradizionale nella musica contemporanea del Kazakistan nell'epoca sovietica e post-sovietica</i>	
<i>Kuy: tradicionalna zvrst sodobne glasbe v sovjetskem in post-sovjetskem Kazahstanu</i>	
Navodila avtorjem	677
<i>Istruzioni per gli autori</i>	680
<i>Instructions to authors</i>	684

RADNIČKI TISAK I PROBLEMI KONCEPTA SAMOUPRAVLJANJA U KULTURI U HRVATSKOJ 70-ih I 80-ih GODINAMA 20. ST.

Boris KOROMAN

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Ronjgovljeva 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: boris.koroman@gmail.com

SAŽETAK

Ovaj rad uključuje dva povezana istraživanja. Prvo se odnosi na medijsku i analizu diskurza tiskovina (novina, biltena) koje su izdavala poduzeća u Hrvatskoj i Sloveniji u 70-im i 80-im godinama i artikulacije samoupravne kulturne politike i pojma "kulture" u tim medijima. Drugi se bavi pitanjima neuspjeha prakse direktno-demokratske participativne i autentične samoupravne kulturne politike koja je predstavljena u tim medijima. Istraživanje je provedeno supostavljanjem (stavljanjem u suodnos) dvaju marksističkih pristupa kulturi: jugoslavenskih kulturnih politika temeljenih na koncepciji samoupravljanja i zapadnih kulturalnih studija.

Ključne riječi: tvorničke novine, bilteni poduzeća, jugoslavensko samoupravljanje, kulturna politika, marksizam i kultura

DELAVSKI TISK IN PROBLEMI KONCEPTA SAMOUPRAVLJANJA V HRVAŠKI KULTURI V 70-ih IN 80-ih LETIH 20. STOLETJA

IZVLEČEK

V prispevku sta predstavljeni dve tematiki raziskovanja. Prvo se nanaša na medijsko analizo in analizo diskurzov tiskovin (časopisov, biltenov), ki so jih izdajala podjetja na Hrvaškem in v Sloveniji v 70-ih in 80-ih letih, ter artikulacije samoupravne kulturne politike in pojma "kulture" v teh medijih. Drugo se ukvarja z vprašanji neuspeha prakse direktno-demokratske participativne in avtentične samoupravne kulturne politike, ki je predstavljena v teh medijih. Raziskovanje temelji na primerjavi dveh marksističnih pristopov do kulture: jugoslovanskih kulturnih politik, ki temeljijo na konceptu samoupravljanja, in zahodnih kulturnih študij.

Ključne besede: tovarniški časopisi, bilteni podjetij, jugoslovansko samoupravljanje, kulturna politika, marksizem in kultura

UVOD

Ovaj rad¹ predstavlja jedan od inicijalnih istraživačkih pokušaja pristupa do sada pomalo zanemarenoj građi nastaloj u razdoblju jugoslavenskoga socijalizma, građi iz koje je moguće iščitati raznolike teme vezane uz radništvo, organizaciju rada u poduzećima, vrlo opsežno obrađenu proizvodnju, model i praksu samoupravljanja te ostalu problematiku koja rasvjetljava različite prijepore toga razdoblja. Riječ je o vrlo specifičnom tiskanom mediju – časopisima, biltenima i novinama koje su izdavala poduzeća, kasnije “radne organizacije” ili su izdavane na različitim lokalnim razinama okupljanja građana, preciznije, “samoupravnog radnog naroda”, bilo da je riječ o općinskim SIZ-ovima, lokalnim savezima SSRN i sl.

Koncept samoupravljanja bila je središnja tema jugoslavenskog socijalizma te je velik dio onodobne teorije političke ekonomije proizveo i ogroman broj tekstova, a u ovome članku koriste se neki od temeljnih tekstova (Kardelj, 1977; Horvat, 1983) uz dio pravnih i političkih tekstova. Kao primjer za okvire kulturne politike najreprezentativnija je knjiga tekstova Stipe Šuvara (1980) te novija studija B. Doknić (2013). I dok se tema samoupravljanja polako otvara u sve brojnijim recentnijim istraživanjima (Kirn, 2010; Musić, 2011; Stanić, 2014) pojavljuju se i nove studije autora i autorica kontinuiteta, onih koji su o samoupravljanju aktivno pisali i u razdoblju kada je socijalistički sustav postojao (Bosanac, 2015) pri čemu valja izdvojiti knjigu *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.–72.* Darka Suvina (2014).

Medijski prostor koji otvara potencijal iznimno obimne i uglavnom istraživački neiščitane građe tvorničkih časopisa (u Jugoslaviji je u šezdesetim godinama “1.200 poduzeća – uglavnom onih s više od 100 zaposlenih – imalo vlastite novine” (Suvin, 2014, 248), a početkom osamdesetih godina izlazilo je u gruboj računici oko “dvije tisuće listova radnih organizacija” (AD, 28. 12. 1982., 4) nudi više tipova i razina informacija: podatke o tvrtkama, njihovom poslovanju, ustrojstvu, razvoju i planovima, podatke o partijskom, sindikalnom i općenito samoupravnom ustrojstvu u tvrtkama te distribuiranje informacija radnicima s tih pozicija; o ideološkim, povijesnim i pravnim temama koje se reflektiraju na poduzeća i na radnike. Osim toga, sve istraživane tiskovine u svojoj uredničkoj politici pozornost posvećuju i temama koje nisu vezane samo uz probleme proizvodnje i rada, one su mediji u kojima se progovara i o problemima stanovanja, zdravlja te posebno kulture, a rubrike humora i razonode gotovo su neizostavan element ovih tiskovina. U ovome radu analizira se usporedbom različitih tiskovina, specifična tema – artikulacija pojma kulture u autentičnoj politici, teoriji i praksi kulture u jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu, u medijima namijenjenim radnicima.

“Kultura” je u njima pojam iznimno široko postavljenog obuhvata. Pojam “samoupravne kulture”, odnosno “socijalističkog samoupravnog poimanja kulture”, koji se kreira u onodobnoj autentičnoj teoriji i kulturnoj politici, obuhvaća raspon od partijske politike, preko amaterskih umjetničkih praksi do svakodnevice, načina života, stavova, strukture

1 Ovaj rad nastao je u okviru projekta “Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma” (1718), financiranog sredstvima Hrvatske zaklade za znanost.

međuljudskih odnosa pa i do načina ponašanja u okvirima institucionalnog i ideološkog okvira samoupravljanja – “kultura je način života” (ULJ, 30. 12. 1980., 1, 51). Kroz istraživanja i analize u zaključku se postavlja i glavni interpretativni problem: problem neuspjeha konstituiranja autentične kulture u samoupravljanju. Fluidan pojam “kulture”, dijelom je podudaran zamišljanjima kulture u tradiciji zapadnjačkih marksističkih mislilaca, posebno onih Nove ljevice koji konstituiraju akademsku praksu kulturalnih studija i čija je teorija, međutim, imala ograničen domet, recepciju i utjecaj u teoriji i politici samoupravljanja u Jugoslaviji, temeljenoj na pokušajima vraćanja izvornim postavkama marksizma (usp. npr. Kardelj, 1977; Bilandžić, 1985). Stoga se kao zanimljiv i poticajan smjer analiza i interpretacija u relacijama: samoupravljanje – kultura – radnici, postavlja pozicija iz koje bi se ovoj problematici moglo pristupiti iz široko shvaćene kulturologije, odnosno istraživačkih okvira kulturalnih studija, barem iz prostog razloga marksističke teorije kao zajedničkog izvora kulturalnih studija (Hall, 2006a; usp. Duda, 2002) i jugoslavenskog samoupravljanja. Pri tome valja doista biti oprezan i slijediti i prihvatiti primjedbe koje je u važnom zborniku *Devijacije i promašaji* izrekla Reana Senjković u članku *Izgubljeno u prijenosu; kulturalni studiji u uvjetima vladavine ljevice* (2006). Jugoslavenski socijalizam, posebno u samoupravnoj varijanti, predstavlja svojevrsan “terenski eksperiment” te alati kulturalne teorije i kulturalnih studija ne predstavljaju svjestan i upotrebljavan onodobni teorijski okvir za uspostavljanje i analize konkretnog samoupravnog jugoslavenskog društva. Međutim, Senjković polazi upravo od mogućnosti pa i nužnosti usporedbe dvaju modela kako bi postavila pitanja okvira i granica teorija kulturalnih studija i marksističke kritike kulture uopće. Ovaj se rad problemski nadovezuje na njezin članak jer također supostavlja jugoslavenski socijalizam teorijskim zamislama kulturalnih studija, no oprimjeruje ga ujedno medijsko-etnografskom analizom.

Uz spomenute teorijske “alate”, historiografski pristup praćenju tiskovina, analiza sadržaja, odnosno diskurzivna analiza u smislu prepoznavanja ključnih tema, žanrova, retorike i načina oblikovanja teksta, nadaje se kao neizbježan analitički sloj. Konkretnim problemima i prijedporima pristupa se i na još jedan način, koji nije bez problema, a to je da se izjavama radnika samoupravljača pristupa kao dostupnoj etnografskoj građi iz koje je moguće iščitavati stavove i vrijednosna određenja radnika u njihovom poimanju kulture i samoupravne kulturne politike i prakse. U odabiru i analizi radničkih izjava o kulturi i samoupravljanju valja svakako uzeti u obzir razinu analitičke distance prema tim odgovorima, u mjeri koja bi se mogla rasprostirati od parafraziranja i prekrajanja izjava, prilagođavanja, autocenzure do “očekivanih odgovora”. Stoga je u radu postavljen naglasak na izjavama koje su vidljivo kritične ili polemične prema samoupravljanju u kulturi.

Konačno, okvir je ovoga istraživanja određen i vremenski, naglasak je na tiskovinama koje izlaze oko godine 1974., s novim Ustavom SFRJ, odnosno u vremenu pokušaja integracije samoupravljanja u svim razinama organizacije društva. Okvir je i prostorni i odnosi se na nekoliko tiskovina koje su izlazile u Hrvatskoj, preciznije u Istri, te na bilten *Skozi ZIV TAM* mariborske automobilske industrije, koji je postavljen kao svojevrsno referentno mjesto za komparaciju; obuhvaćena su glasila privredno razvijenijih regija. Uz to poseban je naglasak na mjesečniku *Kulturni vjesnik* u kojem se sustavno i opsežno, od 1974. do 1989., pratila kultura tadašnje općine Pula i koji je također u prvom desetljeću

izlaženja, zbog naglašenog samoupravnog koncepta, kao ciljanu čitateljsku skupinu imao u fokusu i radnike iz privrede.

RADNIČKI TISAK

Vjerojatno zbog obima građe, vrlo specifičnih okolnosti i dijelom uske ciljane publike, o časopisima koje su izdavale tvornice i poduzeća za sada još nema većih sintetskih studija te će stoga ovaj rad, kao i ukupno istraživanje na projektu HRZZ-a, predstavljati svojevrsan pionirski posao. Ipak ove se tiskovine kao dobar povijesni izvor prepoznaju u recentnim usmjerenim istraživanjima (npr. Cvek, Ivčić, Račić, 2015) i znanstvenim projektima.² Za razliku od primjerice dobro obrađene povijesti sindikalnog pokreta (Radelić, 2012) ili Agitpropa (Najbar Agičić, 2013), o tvorničkim časopisima ima malo sustavno obrađenih podataka. Izvan okvira Hrvatske, pa i bivše Jugoslavije, situacija s istraživanjima također ne prati količinu građe.³ Radničke tvorničke tiskovine, primjerice u Sovjetskom savezu, obrađuju se kao komplementarna ili epizodna ilustrativna tema uokvirena drugim, značajnijim temama. Wendy Goldman, primjerice, obrađuje sovjetske radničke zidne novine u okviru istraživanja institucionalnog nasilja staljinizma u svakodnevi (Goldman, 2013). Studija Mathewa Lenoea *Closer to the Masses. Stalinist culture, social revolution and Soviet newspapers* (2004) predstavlja iznimku – to je studija posvećena sovjetskom novinarstvu i pojavi “masovnog novinarstva” pri čemu partijsko poticanje izdavanja “tvorničkih zidnih novina” u dvadesetim godinama također predstavlja i oblik sistemske agitacije i kontrole.

Pojava tiska unutar pogona, najprije u vidu letaka, zatim zidnih novina i napokon tvorničkih novina, dio je aktivne i aktivističke, agitacijske politike međunarodno organizirane komunističke partije. Iz dopisa Kominterne vidljivo je da se osnivanje tvorničkih medija zagovara u raspravama i dokumentima iz sredine dvadesetih godina 20. st., u vrijeme Druge internacionale, i da je to jedna od važnijih tema u okviru rasprava o međunarodnom organiziranju radništva, i u Sovjetskom savezu, a posebno na Zapadu. Organiziranje “tvorničkih novina” definira se tada kao jedan od organizacijskih zadataka čelija komunističkih partija:

2 Uz projekt HRZZ-a, uz koji je nastao ovaj rad, valja spomenuti i projekt “Between class and nation. Working class communities in 1980s Serbia and Montenegro”, Centre for Southeast European Studies, University of Graz.

3 Vjerojatno je, uz obim, i problem slabije dostupnosti građe uzrok relativne neobrađenosti teme; radničke tiskovine nastajale su kao specijaliziran medij, aktualan i konkretan, namijenjen jasno profiliranoj publici, te je tako i istraživački pristup donekle ograničen zbog problema njihove dostupnosti u suvremenosti. Knjižnice, napose nacionalne knjižnice ipak čuvaju neke od brojeva novina i časopisa poduzeća, no njihov broj i kompletiranost izdanja manji je od dnevne ili periodike o kulturi. U Sveučilišnoj knjižnici u Puli nedostaju brojevi časopisa *Uljanik* i *Raški rudar*, čak i jedan broj *Kulturnog vjesnika*. Slična je situacija i u Zavičajnom muzeju grada Poreča, a i u slovenskoj Nacionalnoj univerzitetskoj knjižnici nedostaje dio brojeva časopisa *Skozi ZIV TAM*. Dakako, oni se katkad mogu naći u arhivima samih tvrtki, primjerice dobro je očuvan arhiv u Uljaniku, međutim, nakon razgradnje socijalizma u devedesetima mnoge su se tvrtke privatizirale i transformirale te je i dostupnost arhivima problematična, ako uopće i postoje.

Ćelija je organizacija koja povezuje Partiju s radnicima i malim seljacima. Uloge ćelije su prenošenje rada Partije među radničke mase koje nisu uključene u Partiju sredstvima sustavne komunističke agitacije i propagande: uključivanje novih članova, distribucija Partijske literature, izdavanje tvorničkih novina [ist. B.K.], provođenje kulturnog i prosvjetnog rada među članovima Partije i radnicima u tvornici, neprestan i ustrajan rad na pridobivanju službenih pozicija u tvornici ... (Degras, 1960, 174).

Krajem tridesetih godina i Lav Trocki među velikim brojem pisama, ono poslano “francuskim drugovima” 27. siječnja 1938., posvećuje temi “tvorničkih novina” zagarajući uz jednostavan agitacijsko-propagandni pristup slabije obrazovanim masama u tvorničkim novinama i potrebu usporednog organiziranja komunističkih teorijskih časopisa (Allen, Breitman, 1976, 155–156).

Gotovu komunističku ideju i agitacijski model tvorničkih zidnih novina preuzima i pretače u praksu i Komunistička partija Jugoslavije te u poratnom razdoblju usmjerava provođenje toga projekta kroz djelovanje sindikata.

U recentnijoj historiografiji ne nailazi se na konkretan podatak o izvornom dokumentu pa niti o primarnoj instanci s koje se organizira tvornički tisak u Jugoslaviji. Moguće je, u nedostatku arhivskog istraživanja rekonstruirati nastanak tvorničkog tiska iz dokumenta o djelovanju sindikata (Radelić, 2012) kao i iz sindikalnog tiska u neposrednom poslijeratnom razdoblju, tj. iz tekstova u središnjem glasilu jedinstvenih sindikata, *Glasu rada*. Iz arhiva Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije (JSRNJ), koje u kronologiji izlaže Zdenko Radelić (2012), može se pratiti kako odmah od 1945. godine kulturno-prosvjetni rad postaje jedna od glavnih zadaća ujedinjenog sindikata. Sindikati su u razdoblju neposredno nakon Drugog svjetskog rata tražili svoj način redefiniranja u novim ekonomskim odnosima te je kulturno-prosvjetna djelatnost i iz tog razloga postala jedna od njegovih važnijih uloga. U provođenju kulturno-prosvjetne politike društva oni su predstavljali dobro organiziranu razinu kojom je bilo moguće doprijeti do što većeg broja radnika, ciljanih recipijenata. Kulturno-prosvjetna djelatnost sindikata od 1945. godine se u sve većoj mjeri uspijeva nadograđivati i bolje organizirati: djelatnost “sindikalnih kadrova” zapravo se od rada u pogonima proširuje i na vođenje klubova, KUD-ova i domova kulture (Radelić, 2012, 237).

Sindikalna politika naznačena u ovim dokumentima može se pratiti i u glasilu JSRNJ *Glas rada* koje počinje izlaziti već 15. lipnja 1945. Kulturno-prosvjetno djelovanje sindikata velikim je dijelom usmjereno na aktivnosti opismenjivanja radnika a zatim i na njihovu daljnju i dodatnu izobrazbu; sindikat i sindikalne podružnice postaju institucionalni okvir u kojem je moguće pristupiti velikom broju građana u široko postavljenom prosvjetiteljskom socijalističkom projektu.

Od samog početka djelovanja jedinstvenih sindikata tema sindikalnog tiska nailazi se u programima sindikata koji se objavljuju u *Glasu rada*, a u petom se broju nailazi na kratak članak posvećen tiskanom mediju u pogonima: “O zidnim novinama i njihovoj ulozi” (GR, 13. 7. 1945., 5). Premda se u više navrata ističe kako je *Glas rada* jedino i “centralno” glasilo sindikata s kojim trebaju surađivati sve ostale sindikalne organizacije (GR, 22. 11. 1946., 5–6), krajem godine 1947. događa se značajna promjena. Medij zid-

nih novina za pojedina veća poduzeća postao je nedostatnim te počinju izlaziti *Trudbenik* Kombinata Borovo, *Raški rudar* Istarskih ugljenokopa, *Svjetlost* Tvornice Rade Končar i još neki, o čemu se izvješćuje u *Glasi rada* (GR, 13. 11. 1947., 7). Količina informacija i tekstova, aktivnost suradnika, te dobra financijska i kadrovska podloga učinila je takav medij nedostatnim te on evoluirao u samostalno periodičko izdanje, novine, glasilo ili bilten tvrtke. Tvornički, odnosno časopisi poduzeća u narednim desetljećima nisu izuzetak već gotovo postaju pravilo gdje god je to moguće, kao direktan i medij namijenjen radnicima, komplementaran centralnim sindikalnim novinama. Tako se 1947. smatra godinom zasnivanja i organiziranja medija tvorničkog tiska, a u analiziranim brojevima novina analiziranog razdoblja u ovome radu može se naći i prigodna čestitka kombinatu Borovo povodom 30. obljetnice koju šalje i potpisuje Josip Broz Tito i koja se pretiskava u novinama *Glasnik Plave lagune*, *Anita* i *Naš glas*.

Dvotjednik *Raški rudar*, jedna od prvih samostalnih tvorničkih novina, u popisu je građe za ovaj članak. Uz njega, obrađuje se još nekoliko naslova radničke periodike, pri čemu su za ovu analizu neki višestruko citirani, tako da ukupan popis izgleda ovako: *Raški rudar: glasilo Istarskih ugljenokopa "Tupljak"*, Labin (1947.–1993.), *Uljanik: mjesečnik SOUR-a Brodograđevna industrija, Uljanik*, Pula (1980.–1991.), *Naš glas: Glasilo poduzeća Rivijera Poreč, Poreč*. (1968.–1982.), *Glasnik Plave lagune: List Plave lagune Poreč* (1970.–1982.), *Anita: List hotelsko turističkog poduzeća "Anita"*, Vrsar (1970.–1982.), *Adria: List udružene privrede Poreštine* (1982.) (nastaje udruživanjem časopisa *Naš glas*, *Glasnik Plave lagune* i *Anita*), *Porečki glasnik: Glasilo SSRN i udruženog rada Poreštine* (1983.–1994.) (nasljeđuje novine *Adria* i kao glasilo SSRN-a i postaje informativno glasilo namijenjeno čitavoj općini) i *Skozi ZIV TAM. Glasilo Delovnega kolektiva ZIV TAM, Maribor* (časopis mariborske automobilske industrije) (1955.–1984.). Najvećim je dijelom analiza provedena na mjesečniku *Kulturni vjesnik. List Samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture Općine Pula* (do 1975. *List Zajednice za kulturu općine Pula*) (1974.–1989.).

ARTIKULACIJE KULTURE U RADNIČKOM TISKU I "SOCIJALISTIČKO SAMOUPRAVNO POIMANJE" KULTURE

U istraživanim tvorničkim i tiskovinama poduzeća tema kulture pojavljuje se sporadično, ali učestalo. Rasprave o kulturi posebno su aktualne u sedamdesetim godinama 20. stoljeća i u vezi su s nadolazećim promjenama Ustava SFRJ, koji je uz poznato snaženje federalnog modela i nezavisnosti republika, predstavljao reformski pokušaj uvođenja samoupravljanja u sve razine organizacije društva. Novi ustav dao je "zamah decentralizaciji" (Goldstein, 2008, 567) i nastojao uvesti proširenu koncepciju samoupravljanja te se radničko samoupravljanje kao ustavna kategorija sada pojavljuje i u "osnovnim načelima" Ustava. Od važnih reformi koje ovdje valja spomenuti značajno je konstituiranje samoupravnih interesnih zajednica SIZ-ova, koje su u Ustavu obrađene u zasebnom poglavlju (čl. 51–59), a njihova se razrada u narednim godinama dodatno razvija i u Zakonu o udruženom radu (1976) i različitim zakonima o samoupravnim interesnim zajednicama po oblastima.

Kulturna politika zasnovana na samoupravnom modelu predstavlja bitnu promjenu u odnosu na “klasični administrativno-etastički model kulturne politike” u prvim desetljećima države (Doknić, 2013) i, dakako, na “agitprop-kulturu” (Najbar Agičić, 2013, 29) u prvih njenih sedam godina. Ona nastaje kao produkt promjene organizacije društva, kao plod ekonomskih i društvenih reformi partijskih ideologa, pri čemu valja uvijek spomenuti i njegovu aktualnu kritiku, kompleksan i refleksivan odnos koji su prema samoupravljanju gajili *praxisovci* (usp. Olujić Oluja, Stojaković, 2013). Idejni tvorac samoupravljanja, Edvard Kardelj, te drugi samoupravni ideolozi, primjerice Branko Horvat, u svojim temeljnim tekstovima kulturu i kulturnu politiku ne obrađuju kao zaseban problem i spominju je uglavnom usputno, pri nabranjanju određenih djelatnosti, tek zalažući se za prosvjetiteljsku paradigmu “kulturnog uzdizanja” (Kardelj, 1977, 68) ili razumijevanje kulture kao elementa ravnoteže s ekonomijom i politikom (Horvat, 1983, 236). Kulturna politika gradi se usporedno, ali urgentno i nesustavno, na čvrstim temeljima samoupravnog šire-društvenog koncepta i tu svakako najvažniju ulogu ima politički i teorijski rad Stipe Šuvara (usp. Šuvar, 1980).

Samoupravna koncepcija kulture u svjetlu ustavnih promjena predstavlja ishodište artikulacija pojma kulture u tvorničkim časopisima, okvir u kojemu se o kulturi promišlja i piše od sredine sedamdesetih godina pa gotovo do razdoblja razgradnje socijalizma. U analiziranoj građi širok okvir samoupravne kulture obrađuje se na nekoliko načina: objavljivanjem zakona, dokumenata ili dijelova dokumenata koji se odnose na kulturne politike, primjerice rezolucijama Saveza komunista, zatim u posebnim feljtonističkim tekstovima novinara suradnika, u velikom broju uredničkih i novinarskih komentara na aktualna kulturna zbivanja i konačno objavljivanjem razgovora s radnicima samoupravljačima. Vrijedi stoga kao primjer citirati dijelove ovih tekstova, prikazati način njihova oblikovanja i uputiti na retoriku i mrežu pojmova koji oblikuju pojam kulture u samoupravljanju.

Već u uvodniku pri pokretanju časopisa *Kulturni vjesnik*, 1974. godine, samoupravna koncepcija kulture označava se i određuje “demokratskom” i “progresivnom” vrijednošću, čije ostvarivanje istovremeno predstavlja i “izazov” u praksi. Tako je uvodnik u uobičajenoj samorefleksivnoj retorici poziva na odgovornost naslovljen “Teško breme” (KV, 31. 1. 1974., 1, 2). Retorika kojom se oblikuje tekst predstavlja uobičajen birokratski inventar komunista i nadovezuje se na retoriku iscrpno napisanog Ustava SFRJ:

Amandmansko stabiliziranje kulture, njeno konstituiranje i organiziranje na samoupravnim osnovama te uopće progresivne promjene u kulturi kod nas iziskuju mnogostrano angažiranje progresivnih društvenih sila i sve efikasne načine i sredstva koja mogu dovesti do prevladavanja sadašnjeg odnosa u kulturi i prema njoj, do daljnje demokratizacije kulture i uopće do bogatijega kulturnog života radnih ljudi. (KV, 31. 1. 1974., 1, 2)

U istom, prvom broju, jedan od suradnika, Zdravko Macura, detaljnije pojašnjava samoupravnu koncepciju kulture ističući njezin put nastanka na načelima “demokratizacije kulture i kulturne politike” (KV, 31. 1. 1974., 1, 10) u samoupravnoj interpretaciji marksističkog poimanja rada. Tekst je zapravo parafraza odnosno emfaza čl. 16. Ustava:

Kultura, kao grana društvene djelatnosti i područje društvenoga života, je područje koje za koje zaista treba da vrijedi ustavno načelo slobodne razmjene rada ove grane radom u drugim granama djelatnosti u društvenoj podjeli rada. Ta razmjena, ponajprije, vrši se radom u materijalnoj sferi proizvodnje, gdje radnici u kulturi razmjenjuju s radnicima u materijalnoj proizvodnji svoje materijalne usluge i svoj dio stvaralaštva, na osnovi čega radnici u kulturi stječu pravo u raspodjeli novostvorene vrijednosti ... (KV, 31. 1. 1974., 1, 10)

U trećem broju *Kulturnoga vjesnika* prenosi se članak iz dnevnog istarskog lista *Glas Istre*, koji je i sam novinarsko izvješće o Rezoluciji desetog kongresa SKJ, objavljuju se, dakle, partijske smjernice za artikuliranje samoupravne kulture. Refreni “borbe”, “problema” te pravnog okvira za njihovo ostvarenje već su uz ostale ideologeme očekivana opća mjesta:

Nasuprot koncepciji o stvaranju neke posebne proleterske kulture, Savez komunista se zalaže za to da sve kulturne vrijednosti postanu svojina radničke klase i cijelog naroda... Provođenjem novog Ustava stvaraju se neophodne društveno-ekonomske pretpostavke za revolucionarni korak u ostvarivanju direktnog povezivanja radničke klase i njenih interesa s kulturom ... (KV, 31. 5. 1974., 3, 11)

Primjeri iz *Kulturnog vjesnika* ovdje predstavljaju ilustraciju i teorije i politike kao i uređivačke koncepcije ovih novina te okvira u kojem se o kulturi piše u tvorničkim časopisima. Slični tekstovi mogu se prepoznati u različitim varijantama u ostalim analiziranim časopisima (primjerice u članku “Pravica do kulture” u časopisu *Skozi ZIV TAM* (SZT, 8. 2. 1980, 3) kadgod se piše o kulturi.

U mjesečniku *Uljanik*, koji s novom koncepcijom ponovo počinje izlaziti 1980. godine, glavni urednik Ivan Iskra ispisuje feljton u četiri nastavka, u kojem teoretizira o pojmu kulture parafrazirajući marksističke predodžbe i određenja kulture koja “proizlazi od čovjeka kao tvorca svega” i koji je “biće koje stvara” da bi se približilo “konačnom cilju – slobodi” (ULJ, 30. 12. 1980., 51). Već u prvome nastavku feljtona nudi i definiciju “socijalističkog samoupravnog poimanja” kulture: “Možda smo, dakle, pak najbliže određenju kulture ako je pokušamo poistovjetiti s načinom života” (ULJ, 30. 12. 1980., 51), što je u skladu s razmišljanjima o kulturi u okvirima kulturne politike SFRJ; istim se pojmovima koristi i Stipe Šuvar: “Kultura u najširem smislu je način života” (Šuvar 1980, 15., usp. i isto, 179). Slogan o svakodnevnosti kulture neprestano se reproducira, primjerice može se potvrditi i u promišljanjima radnika mariborske automobilske industrije: “H kulturi spada že najosnovnije življenje.” (SZT, 14. 11. 1980, 7). Ovaj pojam kulture, Iskra dalje razlaže na “kulturu rada”, “kulturu samoupravljanja”, “kulturu izvan radnog vremena” i “umjetničko stvaralaštvo” (ULJ, 30. 12. 1980., 51), opisujući ih u autentičnom samoupravnom okviru konkretnog društva nasuprot artikulacijama u kapitalizmu.

Knjiga “Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima” (Jakopović, 1976) vjerojatno je najrelevantnija i opsežna studija vezana uz temu ovog rada, koja donosi velik broj izvornih intervjua s radnicima u pogonima širom Jugoslavije. Premda se u analitičkom

dijelu knjige, koji iznosi Ivan Jakopović, može uočiti primjetno prilagođavanje već prilagođenih odgovora okvirima i potrebama kulturne politike samoupravljanja, ona je važan komplementaran izvor i za ovaj rad jer omogućuje komparaciju kojom je moguće potvrđivati određene radničke diskurzivne prakse iz ovdje analiziranih novina. Tako se može potvrditi i reprodukcija definicije kulture za koju Jakopović nalazi da je radnici “instinktivno” doživljavaju:

Prema tome, radnici i drugi radni ljudi zaposleni u materijalnoj proizvodnji pokazuju vidljivu sklonost da odbace tradicionalno shvaćanje kulture kao sektora kulturno-umjetničkih djelatnosti ili duhovna stvaralaštva u cjelini, i da pojam kulture prošire na kulturu rada, samoupravljanja i svakodnevna života uopće. (Jakopović, 1976, 52)

Pojam kulture kao načina života u znatnoj je mjeri podudaran sa široko shvaćenim pojmom kulture kakvog ga artikuliraju neomarksistički mislioci: još krajem pedesetih godina 20. st. Raymond Williams jedan svoj rani članak iz 1958. naslovljava devizom: “kultura je obična” (Williams, 1985b) razrađujući različite nadalje koncepcije kulture u *Ključnim riječima* (Williams, 1985a) i zalažući se za “društvenu”, “socijalnu” definiciju kulture, odnosno “kulture kao načina života” (Williams, 1965; usp. i Duda, 2002). Paul Willis će se istražujući 1979. u maniri kulturalnih studija “kulture muškosti” upravo u tvorničkim pogonima založiti za ovakvo misao “da smo najviše kulturni onda kad smo najprirodniji, kad smo svakodnevni”; “[k]ulturu ne čine artifičijelnost i običaji, nedjeljna odjeća, kišna poslijepodneva i koncertne dvorane. Ona je istinski materijal naših svakodnevnih života, građevni materijal naših najopćenitijih uvjerenja, osjećaja i odgovora” (Willis, 2006, 142).

Ove poveznice i podudarnosti u koncepciji kulture kao načina života pokazuju kako bi odnos kulturalnostudijskog teorijskog okvira s praksom jugoslavenskog samoupravnog socijalizma mogao biti blizak, međutim taj se dodir u povijesnoj stvarnosti nije događao. Zapadni marksizam, katkad i ističući zasebnost kulture radništva, nastoji problematizirati, ako ne i odreći se, modernistički elitističke koncepcije kulture. Kulturalnostudijska ideja osim marksističkih temelja nastaje otvaranjem prema drugim i drugačijim konceptima i praksama kulture, što primjerice inaugurira Richard Hoggart u knjizi *The Uses of Literacy* (1957). Jugoslavenski samoupravni socijalizam, i politički određen kao “zaseban put”, protivni se potenciranju posebne radničke kulture, što se naglašava i u Rezoluciji desetog kongresa SK, nastojeći razviti autentičnu konceptualno široko postavljenu inkluzivnu demokratski participativnu kulturu u samoupravljanju koja bi radnike prevela “... iz mukotrpnog u kreativan rad” (Šušar, 1980, 179), kao rješenje Marksovog “otuđenja od rada”.

U tvorničkim novinama i časopisima poduzeća diskurz kulturalne teorije odnosno kulturne politike, uz citiranja političkih rezolucija, prisutan je kroz prikazan žanr novinarskih, često i uredničkih, “razmatranja”, u obliku teza ili feljtona. Međutim, ti se tekstovi pojavljuju i oblikuju samo kao svojevrsna dodatna tumačenja, parafraze, elaboracije, eksplikacije, oprimjeravanja partijske kulturne politike te imaju zadaću informirati radnike o formama i sadržaju “samoupravnom poimanju kulture”, agitirati za podršku “pozitivnim društvenim promjenama” i zagovarati koncepciju stalnog razvoja društva

objedinjujući prosvjetiteljski “progres” i revolucionarni “zaokret”. Ovi tekstovi zapravo imaju funkciju reprodukcije kulturne teorije kojom Savez komunista formira kulturne politike i njihovu diseminaciju u radnim kolektivima, oni predstavljaju glas i tumačenje Partije, često i u formi kulturalne retoričke parafraze, amplifikacije i emfaze (usp. Bagić, 2012) Ustava. Stoga, ovome tipu tekstova, premda ih je s odmakom moguće iščitavati kao suvremeno postavljen koncept kulture za sredinu sedamdesetih godina 20. stoljeća, ipak nedostaju ključni elementi da bi ih se moglo promatrati samo kao teorijske tekstove. To su u prvom redu politički tekstovi, i kao takvi ne uključuju kritiku, polemiku, autorefleksiju ili problematiziranje partijske koncepcije o samoupravnoj kulturi, to nisu kritički tekstovi, barem kada je riječ o ovome žanru i ovome razdoblju, na početku procesa “amandmanskih promjena u kulturi”.

Široko postavljen koncept kulture može u nekim slučajevima preuzimati i vrlo uska značenja, čak samo i jedino postajati označiteljem bontona, manira ili pravila ponašanja ili se artikulirati ograničavanjem na vrlo specifične prakse koje se uobičajeno nazivaju “kulturnim životom” neke, bliske lokalne zajednice (npr. Poreča u NG, 15. 7. 1980., 10). Takva pojavljivanja pojma kulture više su sporadična i često vezana uz konkretne situacije (primjerice u tekstu “Kultura u samačkim domovima” (ULJ, 15. 4. 1981., 25). Tu je upotreba pojma kulture tek djelomično systemska, samoupravljanje se postavlja više kao argument za progovaranje o konkretnim problemima lošeg održavanja prostora, nereda i neprimjerenog ponašanja. Kultura funkcionira kao elipsa za “opću kulturu”, a samoupravljanje je okvir za (drugarsku) kritiku nebrige poduzeća o vlastitom prostoru u društvenom vlasništvu. Tu “dvostruku optiku” ili “višestruku optiku” pojma kulture, kao istovremeno systemske (sveobuhvatno samoupravne) i kulture svakodnevice opimjerene konkretnim situacijama, zorno pokazuje i drugi ciljani primjer u *Kulturnom vjesniku*, onaj iz radne organizacije trikotaže Arena trikotaža:

Ima nešto u čemu Trikotažna industrija ‘Arena’ u Puli prednjači u svojoj sredini. Nazovimo to kulturom ambijenta. Makar i letimičan pogled na radne prostorije ove radne organizacije uvjerit će posjetioca da se one umnogome razlikuju od drugih. U svakom slobodnom kutku, kraj pletaćih i drugih strojeva, nailazimo na cvijeće. Svugdje i na svakom koraku cvijeće provlači pogled i stvara intimnu i ugodnu atmosferu. Nema onog klasičnog “tvorničkog” sivila i monotonije. (KV, 15. 7. 1974., 3)

Uzevši u obzir jednostavan i “snižen” stil te rodni podtekst kakav se neizostavno nadaže pri čitanju ovoga odjeljka, u kontekstu gotovo ekskluzivno “ženske” industrije⁴, dijapazon značenja koja kultura može preuzimati, u ovom tekstu, uz usporedno čitanje drugih tekstova ovih novina, ukazuje na inflatoran pa i prekršten pojam.

4 Rodni aspekt analize u ovome je radu ostavljen po strani jedino zbog njegovog opsega, a ovaj primjer je postavljen upravo zato kako bi naglasio da je problematika samoupravljanja i roda tema koju se ne može zaobići u analizama deklarativno emancipacijskog projekta samoupravljanja. Prijepori i dvojakosti rodni pitanja u radničkom samoupravljanju najzornije se prikazuju na recentnim studijama slučajeva (usp. Jambrešić Kirin, Blagačić, 2013; Bonfiglioli, 2013).

Zanimljivo je primijetiti kako se sasvim drugačije koncepcije kulture počinju u ovim tiskovinama pojavljivati krajem osamdesetih godina. Tako u časopisu *Uljanik* nalazimo rubriku “Ulika – Omladinsko glasilo”, koja je namijenjena mlađim čitateljima-radnicima i gdje se na samom početku devedesetih omladinska kultura sada obrađuje praćenjem alternativne kulture kao reprezentativne kulture mladih (*Paradise City*, ULJ, 8. 3. 1990., 31). U *Kulturnom vjesniku* o tome pak nema niti riječi, on je konzistentno na liniji političkog odnosa političkih struktura prema kulturi (i kasnije predstavljanja “visoke kulture”), osim u posljednja dva broja (KV, 9. 1988. i KV, 2. 1989.) u kojima se polako uvodi i popularna kultura, odnosno specifični elementi supkulturne pulske *punk* scene. No s tim brojevima časopisa, 42. i 43., *Kulturni vjesnik* prestaje izlaziti. List *Porečki glasnik* od kraja 1985. godine (PG, 27. 12. 1985.) počinje objavljivati satirički prilog *La kost*, koji se u lokalnom dnevniku *Glas Istre* redovito srijedom objavljuje i danas, te se provokativni, pa time i popularnokulturni, “alternativni” i kontrakulturni elementi još od početka uklapaju u satiričko oblikovanje ovog priloga.

KULTURA RADNIKA U PRAKSI – SAMOUPRAVNI KULTURNI AMATERIZAM

U okviru ideje kulture u samoupravljanju, pojam i prakse kulturnog amaterizma u poduzećima predstavljaju vjerojatno najbolji primjer kako bi zamišljena participacija radnika u kulturnoj proizvodnji (i razmjeni) trebala izgledati u praksi te je relativno frekventna obrada pojma kulture u radnim organizacijama kroz obuhvaćanje ove teme. Organizirani kulturni amaterizam željena je praksa kulture samoupravnog sistema, praksa interesnog okupljanja i organizacije slobodnog vremena, koja se može odvijati i unutar poduzeća i tvornica ili u lokalnoj zajednici. Nadovezuje se na prepoznavanje važnosti obrazovne politike, te posebno obrazovanja odraslih osoba, u razdoblju nakon 1945. kada se ostvaruje djelovanjem Narodne fronte (Jukić, 2009), politikama koje provode ministarstva prosvjete, pri čemu, mnoga s gotovo stoljetnim kontinuitetom, “kulturno-prosvjetna društva su jedini nositelji prosvjećivanja i kulturnog života uopće” (Jukić, 2009, 184). Kao favorizirana praksa samoupravne kulturne politike amaterizam ima i svoj povijesni argument odnosno ishodište kulturne prakse iz NOB-a, kao izraz kolektiviteta “bezimenog kulturnog stvaralaštva naroda” (Šuvar, 1980, 101). Ta povijesna situacija, s predodžbom “partizana koji je s puškom nosio knjigu” (Šuvar, 1980, 95), otvara argument ideološkome: samoupravna kulturna politika amaterizma je “direktni produžetak temeljnog obračuna u NOB-i.” (Šuvar, 1980, 101); amaterizam je tako “kulturni čin i preobražaj” (Šuvar, 1980, 95) koji ima “osnovnu oslobodilačku funkciju” (Jakopović, 1976, 68), odnosno u prvom redu klasno-samo-oslobađajuću.

Kulturno-umjetnička društva različitog profila i kulturni amaterizam uopće gotovo su neizbježna nadgradnja ustrojstva većih “privrednih subjekata”, bilo da se organiziraju u kino-klubove, foto-klubove, zborove, folklorna društva ili literarne, likovne, dramske pa i filatelističke sekcije, a njihova aktivnost ovisi i o veličini poduzeća, profilu radnika pa i o znanju i entuzijazmu pojedinaca zaduženih za organizaciju kulturnog života. U “organizaciji neizravne proizvodnje” sport i rekreacija predstavljaju popularnije i masovnije oblike organiziranja slobodnog vremena radnika od kulture. Međutim, kulturi se za ra-

zliku od sporta i rekreacije u novinama namijenjenim radnicima ipak posvećuje posebna pozornost – o sportu se ne pišu teorijski tekstovi, ali se sportske manifestacije i amaterski klubovi poduzeća redovito i sustavno prate. Stoga je, ukupno gledano, zapravo neobično da se u tiskovinama rad različitih kulturnih klubova, sekcija ili KUD-ova ne prati istom dinamikom i redovitošću. Izvještaji o radu nalaze se sporadično, a o nekoj uredničkoj koncepciji koja bi uključivala sustavno praćenje rada KUD-a pojedinoga poduzeća ne može se govoriti. Čak i kod većih poduzeća s razvijenim društvima i sekcijama, poput Uljanika, praćenje je prigodno, bez većih članaka posvećenih radu, kontinuitetu rada ili problemima sekcije ili KUD-a.

Takve sporadične prikaze o kulturi unutar samih radnih organizacija nalazi se u većim pogonima, kao što je mariborska automobilska industrija ZIV TAM, ili brodogradilište Uljanik u Puli. Tijekom nekoliko godina, 1979. i 1980., primjerice, u glasilu *Skozi ZIV TAM* samo se u nekoliko manjih članaka donose informacije o radovima kulturno-umjetničkih društava ili sekcija: u broju 2/1979. donosi se kratka informacija o radu FOTO kino kluba TAM (SZT, 12. 1. 1979., 8), u broju 16/1979., donosi se kratka vijest o pjevačkom zboru i prvomajskom nastupu u organizaciji Komisije za kulturo i vzgoju (25. 4. 1979., 13) te zatim u veljači 1980. gdje se uz dvije stranice rasprava o kulturnoj politici piše i o uspješnoj priredbi, “Uspjel družabno literarni večer” (8. 2. 1980., 3) u organizaciji Komisije za kulturu u TAM-u. Kako spomenuti časopis izlazi u vrlo intenzivnom tjednom ritmu, to potvrđuje u kojoj je mjeri tema amaterske kulture sporadično ili čak rijetko zastupljena. Uz to, tekstovi su katkada i nepotpisani, svedeni na žanr vijesti, eventualno kratkog prikaza, sa šturim i osnovnim informacijama popraćenim uopćenim frazama o “uspješnosti programa” i “vrijednom doprinosu”.

I primjeri iz mjesečnika Uljanik iz istog razdoblja potvrđuju ovu neredovitu, povremenu i nekonzistentnu politiku praćenja rada kulturno-umjetničkih društava i sekcija, s jednom ogradom. Članci o radu tih organizacija doista se rijetko pojavljuju u Uljanikovom biltenu, no razlika je u povremenom aktiviranju rubrike *Iz našeg literarnog kluba*. Literarna sekcija brodogradilišta Uljanik dosta je dobro organizirana te se u osamdesetim godinama tiska i nekoliko zbirki književnog stvaralaštva, uglavnom poezije. Umjetničko stvaralaštvo radnika, međutim, u biltenu je predstavljeno izravno, kroz prozu, mnogo češće poeziju. I dok je moguće ponešto i doznati kroz kratko predstavljanje autora o pojedinačnoj motivaciji za bavljenje pisanjem, o samoj se organizaciji i načinu rada sekcije, kronologiji aktivnosti i eventualnim problemima slabije izvještava. Sa sličnim se konceptom pristupa objavljivanju radničkog stvaralaštva u časopisima *Naš glas*, *Glasnik Plave lagune*, *Anita* i *Porečki glasnik*.

Katkada se u sporadičnim izvješćima ne govori o društvima unutar poduzeća, već o problemima lokalne kulturne ponude i amaterizma (npr. *Kakva nam je (ne)kultura*, NG, 15. 7. 1980., 10 ili *Oživjeti kulturni amaterizam*, RR, 30. 6. 1981., 7), o lokalnim KUD-ovima u kojima sudjeluju kao izvođači ili publika i radnici poduzeća, primjerice, u časopisu *Skozi ZIV TAM* (uz proslavu 60. obljetnice DKUD Angel Besednjak: SZT, 21. 3. 1980.), gdje je moguće i naći intervju s pojedincima, radnicima amaterskim umjetnicima. Nešto je, drugačije, u *Kulturnom vjesniku*, koji očekivano lokalnim kulturno-umjetničkim društvima daje veći prostor, predstavljajući KUD Matko Brajša Rašan, OKUD Istra ili KUD Barban itd.

U primjerima onih poduzeća u kojima kulturno-prosvjetna djelatnost nije razvijena u većoj mjeri, izvješća o radu KUD-ova i klubova ili sekcija štura su i svedena na osnovne informacije. Primjer problema u organizaciji kulturnih aktivnosti u radnim kolektivima onaj je iz rudnika u Labinu. Premda je moguće, uvidom u starije brojeve *Raškoga rudara*, potvrditi kako je u šezdesetim godinama 20. st. kulturna aktivnost u labinskim rudnicima bila dinamična i dobro organizirana, u osamdesetim godinama dolazi do problema koji su vjerojatno vezani i uz krizu u proizvodnji ugljena. Anegdota o organizaciji kulturnog života u raškim rudnicima odnosi se na 1982. godinu kada se osniva neformalna “muzičko-dramska sekcija”, o kojoj se obavještava u članku *Uspješan amaterski program* (RR, 5. 4. 1982., 4) i koja je “uspješno popunila prazninu u kulturnom životu kolektiva” (RR, 5. 4. 1982., 4) i nastupila za Dan rudara i Dan žena. Niti pola godine kasnije izvještava se, međutim, o raspadu muzičko-dramske sekcije u vijesti *Sektaštvo likvidiralo sekciju* sa zanimljivim obratom: “Vrijedni amateri bili su zloupotrebjeni kao lansirna rampa za katapultiranje pojedinaca ka vrhu društvene piramide” (RR, 14. 9. 1982., 6). Ovo i ne mora biti ilustrativan primjer za uobičajene probleme kulturno-umjetničkog rada u radnim organizacijama, no primjer upozorava na granice i ideološke okvire u kojima se kulturni rad može artikulirati.⁵

Amaterizam predstavlja kolektivnu i udruženu, poželjnu organizaciju kulturnih aktivnosti, no očekivana i željena umjetnička aktivnost radnika može se u praksi artikulirati i drugačije. Za temu artikulacije pojma kulture u tvorničkom tisku dosta je zanimljivo predstavljanje kulturne djelatnosti u Bolnici Pula u časopisu *Kulturni vjesnik*. “U prvi mah moglo bi se reći da neke šire kulturne djelatnosti u Medicinskom centru i nema”, jer “[s] indikat za to, izgleda, nije dovoljno zainteresiran” (KV, 10. 1. 1976, 8., 10), primjećuje autor teksta, zaključivši kako ipak “[s]voje slobodne trenutke pojedini radni ljudi Medicinskog centra posvećuju kulturnim i umjetničkim aktivnostima” (KV, 10. 1. 1976, 8., 9).

Ovaj iz današnje perspektive neobično pozicioniran članak otkriva prijepor koji je i tema ovoga rada. Autor teksta analizira kulturnu proizvodnju u Medicinskom centru Pula s pozicije državne kulturne politike te mora primijetiti da se kolektivno artikulirana amaterska samoupravna kultura u Medicinskom centru ne uspijeva se ostvariti u praksi, već je u slučaju visokoobrazovanih (iznimno zauzetih) radnika-profesionalaca, mahom liječnika, ostvarena pojedinačnim izborom provođenja slobodnog vremena.⁶ Znanstvena

5 U istome broju, uz ovaj tekst, nalazi se vijest iz kulture koja je vjerojatno postavljena kako bi predstavljala pozitivan protuprimjer: članak *Rudari vole knjigu* s istaknutom izjavom akvizitera prema kojoj “Ljudi iz neposredne proizvodnje kupuju češće knjige od onih iz uprave” (RR, 14. 9. 1982., 6).

6 Gotovo je anegdotalno zanimljivo da je jedan od spomenutih liječnika u centru dr. Ivo Borovečki, koji će se u narednom razdoblju prepoznati kao istaknuti pulski intelektualac, svjetski aktivan esperantist, i po kojem danas nosi naziv jedna od nagrada elitnog Sajma knjige u Istri. U raznim se analiziranim tekstovima mogu i inače prepoznati i druga danas poznata imena pulskih umjetnika, fotografa, performerera, medijskih radnika, koji se pojavljuju u pričama o pojedinom poduzeću kao kulturno aktivni pojedinci. Iz tih bi se biografija mogla rekonstruirati zanimljiva priča o kulturnoj povijesti Pule s akterima koji iz privrede, iz poduzeća, djelovanjem samoupravne kulturne politike, već kroz osamdesete godine 20. stoljeća, a posebno od razdoblja tzv. tranzicije postaju prepoznatljiviji akteri pulske kulturne scene. Slično i s nekim urednicima i novinarima časopisa namijenjenih radnicima koji se također u tom vremenu afirmiraju i kroz taj specijaliziran medij.

proizvodnja ovih radnika, a koja je dio njihova zvanja, označena je kao “stručna” i tek se usputno spominje te nije u fokusu izvješća o kulturi.

Prilično bolje “prolazi”, također danas u neobično intoniranom tekstu, predstavljanje kulturnih aktivnosti na Pedagoškoj akademiji (Današnja zgrada nekoliko humanističkih fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli) gdje se prepoznaje kako je kultura “naglasno određene u cjelokupnom radu ove škole” (KV, 10. 4. 1976, 9., 9). Naknadno učitana začudnost teksta u tome je što se studentski amaterski entuzijazam uopće ne kontekstualizira posebnošću institucije sveučilišta i situacijom studiranja; on postaje začudan jer se studentskoj populaciji pristupa jednako kao i ostalim subjektima samoupravljanja te ih se i obrađuje u okviru iste rubrike.

Samoupravna kultura u ovim primjerima visokoobrazovnih institucija potvrđuje svoju široku semantičku distribuciju, ali i princip prilagođavanja, dvostruke optike svakodnevice i samoupravljanja ili višestruke optike prijemčivosti za najrazličitije kulturne prakse. U takvom se sustavu u medijima svaka kulturna aktivnost nastoji nekako, pa i podjednako, vrednovati, čak i onda kada izlazi iz partijskih smjernica o autentičnoj samoupravnoj kulturi kao amaterizmu.

GLASOVI RADNIKA SAMOUPRAVLJAČA I PROBLEMI DELEGATSKOGA SISTEMA

Mikrožanr poziva radnika na suradnju u novinama, uz uobičajene žalopojke o nedovoljnoj uključenosti radnika u kulturne aktivnosti, očekivano se javlja u uvodničkim tekstovima, primjerice u prvom broju pokrenutih novina, u obnovljenim serijama novina (*Uljanik*, 1980) ili pri spajanju nekoliko novina u nove (listovi *Adria* i *Porečki glasnik*). Postoje i primjeri razrađenije uredničke koncepcije pozivanja radnika u na suradnju u mediju vlastitog poduzeća. U časopisu *Skozi ZIV TAM* za tu je svrhu osmišljena i provedena čitava akcija *Tisoč delavcev sodelavcev* (tisuću radnika suradnika), koja je u početku provedena s neuspjehom te nakon nekoliko brojeva u članku *Čakajoč na odziv* (Čekajući na odziv) (SZT, 20. 6. 1980, 11) uredništvo najavljuje povezivanje sa sindikatima kako bi se riješio problem radničkog nesudjelovanja.

Provođenje istraživanja, anketa o kulturi i zadovoljstvu kulturnom ponudom i politikom, časopisima, recepciji, participaciji, željama i potrebama radnika također je jedan od načina organizirane kulturne politike prema radnicima. Njime se nastoji pojačati radničku participaciju u mediju poduzeća i on zanimljivo svjedoči i o određenoj mjeri sustavnosti samoupravljanja sociometrijskim praćenjem potreba radnika. Ankete se katkad provode povremeno, uglavnom o željama vezanim uz uređivačke politike, kao u novinama *Naš glas*, *Skozi ZIV TAM* i u *Glasniku Plave lagune*, ili sustavno i ambiciozno, kao u slučaju velike ankete o sudjelovanju radnika u sportskim i kulturnim aktivnostima u brodogradilištu *Uljanik* 1978., koja se zatim u nastavcima objavljuje i komentira u tvorničkom časopisu od 1980.

U ustrajnu ali sporadičnu uredničku koncepciju zagovora za kulturu spadalo bi i ustrojavanje ili povremeno aktiviranje rubrika s “radničkim stvaralaštvom” u časopisima *Uljanik*, *Naš glas* i *Glasnik Plave lagune*. Tekstovi koji se pojavljuju u takvim rubrikama

predstavljaju izvanredno zanimljivu zasebnu i izdvojenu građu pogodnu za različite analize, posebice s pozicija široko shvaćenog pojma književnosti kao umjetnosti. Pokazuje se kako izvedba i praksa umjetničkoga književnog amaterizma zapravo u određenoj mjeri reproduciraju neke od kanonskih matrica književnosti. Uz pojedinačne značajne iznimke pjesama koje na različite načine tematiziraju iskustva iz samog pogona ili radnog okružja, ostalo stvaralaštvo aktualizira se kroz intimističke i socijalne teme, katkad refleksivne u pučkom aforističkim stilu, rjeđe domoljubne, no, a što je čest slučaj, nerijetko kroz različite varijante lokalnog čakavskog, regionalnog, zavičajnog i u iskazu i u sadržaju.⁷

Za ovaj rad zanimljivi su povremeni tekstovi koji se bave temom participacije radnika u kulturnim aktivnostima. Riječ je o formi kratkih pojedinačnih anketa ili intervju s izjavama radnika iz kojih se razaznaje njihov odnos prema kulturi, artikuliranje pojma, ocjena stanja i stav o samoupravnoj kulturnoj politici radničke participacije. Valja imati na umu da su ove izjave prošle nekoliko filtara, novinarskih i uredničkih, a u prvom redu autocenzorskih, ma koliko u pojedinim primjerima one djelovale kritične prema radničkom oklijevanju u participaciji u kulturi. I uz spomenute filtre, ova se građa može ipak analizirati kao dragocjen etnografski materijal.

Iz povremenih izvješća u analiziranim novinama u kojima se prate kulturna događanja u pogonima, oko primjerice Slovenskog kulturnog praznika (Prešerenov dan), Međunarodnog praznika rada, Dana žena, Dana Republike i strukovnih praznika ne uspijeva se iščitati puno više od uobičajenog stila izvješćivanja s frazama poput “s dobrom se voljom može svašta uraditi”, “kultura primjerena potrebama našeg čovjeka”, “ispunjavanje praznine u kulturnom životu kolektiva” i sl.

Izjave radnika otkrivaju više. Kroz seriju intervju s radnicima u listu *Kulturni vjesnik* može se iščitati nekoliko glavnih diskurzivnih praksi u odgovorima na pitanje o zadovoljstvu kulturnim životom radnika. Novinari tog časopisa kroz niz brojeva i niz godina sustavno ulaze u pogone tvornica i poduzeća s anketnim pitanjima o “zadovoljstvu kulturnom aktivnosti u radnoj organizaciji”. To se ostvaruje putem stalne rubrike *Kultura u ...* (nekoj radnoj organizaciji) te se na taj način predstavlja i obuhvaća niz pulskih poduzeća: Uljanik, Tehnomont, Arena trikotaža, Puljanka, Arenaturist, Elektroistra itd. Valja primijetiti i to da se s ovom rubrikom započinje još 1974. godine, prije uspostavljanja modela samoupravnih interesnih zajednica, no da se ona nastavlja do sredine osamdesetih godina.

Jedna dosta frekventna hegemonijska linija odgovora slijedi dominantni ideološki model u odgovorima podržavajući, hvaleći ili bar izražavajući nadu da će novi model samoupravne kulture i SIZ-ovi, pridonijeti boljem sudjelovanju radnika, prepoznavanju

7 Artikulacije identitetskih pitanja u samoupravnom socijalizmu u primjerima iz tvorničkih časopisa i novina zasebna su opsežna tema kojoj valja pristupiti u drugoj fazi istraživanja koja predviđa intervju s urednicima časopisa. Obzirom na izraženost značaja regionalnog istarskog identiteta, koji se aktualizira u razdoblju tranzicije, u analiziranim tiskovinama upada u oči izrazit izostanak bilingvalnosti. Lokalni čakavski idiom pojavljuje se, i to razmjerno često, u literarnim i humorističkim priložima, no talijanski jezik, čak i radničko stvaralaštvo na talijanskom jeziku, izostaje u časopisima. Pjesništvo ipak postoji i može se naći u antologijama poezija literarne sekcije KUD-a Uljanik. Posebno je izostanak talijanskog zanimljiv u usporedbi s časopisom Skozi ZIV TAM, čija urednička politika predviđa dvojezično izdanje biltena, u omjeru oko 15000:400, i na slovenskom i na “srpsko-hrvatskom” (SZT, 18. 5. 1979., 4).

njihovih potreba i sl. Primjerice: “Uvjeren sam da će stvari krenuti na bolje, ali ne samo zato što to želimo u Tehnomontu, već i zato jer je društvo okrenulo list i prišlo radnicima i kulturi bez ukorijenjenih zabluda” (KV, 14. 9. 1974., 6–7). Druga praksa, također frekventna, nudi lamentacije o neprestanoj slaboj uključenosti radnika u kulturni život i njihovo slabo praćenje kulturne ponude. U ovom slučaju “kultura” preuzima gotovo isključivo značenje oko fluidno artikuliranog pojma “visoke kulture”, a pritom se krivnja i odgovornost za takvo stanje usmjeravaju uglavnom lošoj kulturnoj ponudi, nedostatku vremena, skupoći i sl. Ova dva sadržajna kruga odgovora “kodiraju” se kao izjave koje reproduciraju dominantnu političko-ideološku matricu; riječ je o podršci sustavu ili eventualno o pregovaračkoj poziciji u usmjeravanju odgovornosti na vanjske faktore, lokalne ili pojedinačne organizacijske propuste.⁸

Sljedeći zanimljiv krug odgovora također reproducira dominantnu ideologiju, međutim zanimljiv je zbog specifične etnografske vrijednosti, kao reflektivno smještanje samih radnika među vrlo zainteresirane strane u kulturi:

[...] kvalificirani radnik danas je probirljiv u kulturi kao intelektualac jučer. Znam po našim ljudima i sebi – mi sve više tražimo kvalitetu, selekcioniramo programe, imamo izoštrije kriterije nego jučer... propusti organizatora – cijene, termin i kvaliteta ponuđenog je problem. (KV, 14. 9. 1974., 6, 9)

Međutim, ovome se mogu supostaviti i drugačije, upravo oprečne kvalifikacije interesa radnika za kulturu, kao i njihovih kulturnih potreba. Primjer predstavlja pravu iznimku i odmak od uobičajenog hegemonijskog diskurza, a ovdje je pritom sugovornik okarakteriziran kao “pravi samoupravljač”, idealni subjekt sustava:

Ali, kažem, radnik nekako nije zainteresiran za kulturu, barem takvu kakva mu se nudi. O tome treba ranije misliti, još u osnovnoj školi! Radnik malo čita, nikako! A imamo i knjižnica i knjižara! Stalno se govori o tome da je knjiga skupa. Ali nije samo zbog toga. Da znate, novac se nađe. Vidim, mnoge žene potroše i više od sto hiljada za novogodišnju haljinu. Otkuda? Valjda zato jer u njima postoji potreba za to. A to znači da za knjigu ta potreba ne postoji. Radnik u kazalište ne ide. Možda bi i išao da tamo može vidjeti stvari koje razumije. Zašto on voli našu kantu, i sve je puno kad se to može čuti? Ne može se njega kriviti što ne ide u kazalište kad je neka teška drama koju ne razumije. Treba ga ranije tome učiti. (KV, 31. 1. 1974., 1, 8)

Imperativ obrazovanja radnika ovdje spada u uobičajenu prosvjetiteljsku retoriku, no iznimka je spominjanje popularne, tradicijske i masovne kulture; “naša kanta” (istarska narodna pjesma) suprotstavljena je “teškoj drami” kao metonimiji modernističke umjetnosti. Primjer je u stvari proturječan jer nastoji afirmirati i popularno-tradicijsku kulturu i odgoj za publiku moderne umjetnosti. Proturječje je nesvjesna gesta govora o kulturi u

8 Velik broj odgovora radnika u knjizi Iva Jakopovića (1976) također na neki od ovih načina reproducira hegemonijski diskurz.

samoupravljanju, koja, kako će se pokazati u zaključku, proizlazi iz slabosti u definiranju koncepcije samoupravne kulture. Usporedno čitanje izjava radnika otkriva svu kompleksnost slojeva reprodukcije dominantne paradigme, hegemonijskog pristanka i sistemske potrebe za učestvovanjem i iskazivanjem vlastitog stava kao subjekta kulturne politike, kao i načelnu otvorenost sustava za samorefleksiju i “drugarsku kritiku”.

Sadržaji koji bi činili značenje kulture u ovim se anketama popunjavaju različitim oznakama. Pregledni izbor sadržaja kulture uključuje uz amaterizam primjerice: knjige-bestselere (*Prohujalo s vihorom*), lektiru (Miroslav Krleža, Prešeren i razni drugi kakonski pjesnici), praksu kupovanja knjiga, posebno rječnika od akvizitera, odlazak u kazalište te nerijetko povezivanje vlastitog učešća u kulturi s informiranjem putem novina i televizije, ali uvijek uz prepoznatljivu odsutnost spominjanja masovne kulture. Može se zaključiti kako sadržaj kulture o kojoj govore radnici samoupravljači preuzima značenja: a) u prvom redu kulturnog amaterizma, što predstavlja reprodukciju dominantnog modela sistema i politike, b) impliciti pa i individualizirani vrijednosni model, nejasno određene širokoobuhvatne kulture, koji dijelom predstavlja reprodukciju modernističke i prosvjetiteljske matrice kulture, c) ograničavanje masovne kulture na medije informiranja, odnosno svojevrsnu autocenzuru popularnog.

Izjave delegata samoupravnoga sistema, delegata poduzeća u općinskim “zajednicama za kulturu”, sličnog modela prije pojave SIZ-ova, predstavljaju najvažniji analitički materijal jer se jedine eksplicitno diskurzivno oblikuju kao kritika dotadašnjeg sustava, u potpunoj opreci prema ostalim načinima izvještavanja o samoupravnoj kulturi. Neke od izjava oblikuju se kao blaga priznanja o vlastitoj slaboj participaciji u sustavu samoupravne kulture, na skupštinama zajednice za kulturu; primjerice delegatkinja Arena trikotaže, u vrijeme prije konstituiranja SIZ-ova “i jest i nije zadovoljna” (KV, 15. 7. 1974., 3) sobom, “bila je iskrena i rekla da je relativno malo angažirana” u radu Zajednice za kulturu, no upozorava i na to da je tome uzrok specifičnost posla jer joj “smjenski rad priječi kulturne aktivnosti” (KV, 15. 7. 1974., 3), što svjedoči i o određenom sistemskom nerazumijevanju specifičnih konkretnih problema u pogonima.

Može se primijetiti svojevrsna gradacija upućivanja na probleme sustava delegatskog upravljanja u kulturi. Predstavnik Hotelskog poduzeća Veruda u Zajednici za kulturu Općine Pula već 1974. upozorava na sistemski problem u tekstu naslovljenom “Nitko od mene ne traži odgovornost”:

Moja radna organizacija, a vjerujem da je tako i kod drugih, nije uvidjela mogućnost svog utjecaja na kulturnu politiku i kulturne sadržaje u općini pa nije do sada pokazala ni interesa za uspostavljanje drugačijeg, aktivnijeg odnosa prema meni, odnosno preko mene u Zajednici za kulturu. Naravno da u takvoj situaciji nisam u mogućnosti prenositi stavove svoje radne organizacije, već djelujem individualno, ne kao predstavnik. (KV, 31. 5. 1974, 3, 6)

Taj se problem delegatske aktivnosti i odgovornosti postavlja kao jedna od ključnih manjkavosti sustava u kulturi: “Radnika predlaže, recimo u interesnu zajednicu, njegovo poduzeće. I to je sve, dalje ostaje samo na njemu hoće li ili ne raditi, da li će biti aktivan!

Razumijete!/? On nikome ne mora odgovarati za svoju aktivnost ili neaktivnost.” (KV, 31. 1. 1974., 1, 8)

Ako su ove izjave iz 1974. godine možda i imale ulogu zagovaranja za poboljšani samoupravni model organizacije kulture, u SIZ-ovima umjesto u dotadašnjim zajednicama za kulturu, u osamdesetim godinama u *Kulturnom vjesniku* ponovo se kroz izjave delegata naziru slični problemi i u radu SIZ-ova. Uz problem velikog izostanaka delegata, u članku “Predugo uhodavanje” delegati prepoznaju jednake nevolje: “Delegati iz organizacija udruženog rada prepušteni su sami sebi” ili “kako da delegatska baza zauzme stav, ako ni ja nisam u stanju da joj objasnim o čemu je riječ, a materijali to nedovoljno jasno kazuju?” (KV, 1. 8. 1981., 3)⁹

Sedam godina nakon uspostavljanja delegatskog sustava, 1982. godine, pri trećem sazivu Skupštine SIZ-ova u kulturi Općine Pula, u *Kulturnom vjesniku* pojavljuje se dugačak članak s naslovom *Delegat još uvijek nemoćan* (KV, 25. 8. 1982, 26, 2–3). “Sistem samoupravnog interesnog organiziranja još uvijek loše funkcionira, što se naročito očituje u širokim rascjepima između delegacija i delegatske baze” kaže se u tekstu i zaključuje da se ovaj način odlučivanja pokazuje samo kao još jedna “forma državnog upravljanja, mašinerija za izglasavanje odluka koje su na drugim mjestima koncipirane ...” (KV, 25. 8. 1982, 26, 2). “Delegatski sistem” samoupravnog upravljanja niti desetljeće nakon uspostavljanja pokazuje se kao neuspješan projekt, uza sve hegemonijske silnice koje u ga pratile.

Zaključno s tim brojem časopisa (KV, 25. 8. 1982., 26) i s ovakvim izjavama delegata *Kulturni vjesnik* i njegova koncepcija praćenja kulture doživljavaju veliku preobrazbu. List počinje izlaziti u većem formatu, na više stranica i uz izmijenjenu uredničku koncepciju. Uz nastavak sustavnog praćenja amaterizma mnogo se više piše o temama tzv. “visoke kulture”, o kulturnom životu grada, novim izdanjima knjiga, ambicioznim kulturnim programima te intervjuje s delegatima samoupravnih zajednica više nije moguće naći u narednih nekoliko godina izlazenja. Promjena je eksplicitno elaborirana već u uvodniku prvog novog broja (27), koji potpisuje Mirko Jurkić: “praksa je pokazala u principu nesklad između željenih načela kulturne politike i njenog praktičnog provođenja”, a “teoretske osnove ... podruštvljavanja u kulturi kako bi se postupno ukinuo povijesni proces tržišne kulture naslijeđen iz klasnog društva” sada se vide kao “lutanja u kulturnoj politici prošlih vremena” (KV, 31. 12. 1982., 1). Takva odluka i takva retorika ne proizlaze iz sistemskih društvenih promjena odozgo – 1982. i 1983. godina ni po čemu nisu godine strukturnih promjena u kulturnoj politici, a SIZ-ovi se kao forma upravljanja održavaju do razdoblja tranzicije¹⁰ – promjena predstavlja odluku koja proizlazi iz dugotrajnog i stalnog neuspjeha prakse.

9 Slična iskustva o zasićenosti sastancima, izbjegavanju sastanaka pa i o problemu nejasno pisanih materijala za sastanke, mogu se povremeno, ne kod svih intervjuiranih, potvrditi i u Jakopovićevoj knjizi intervjua (Jakopović, 1976).

10 SIZ-ovi su predstavljali u praksi povijesno neuspješan model neposredne demokracije jer se kao jedna od njihovih posljedica događalo “bujanje administracije”: “Do besmisla se povećalo i administriranje, jer je bila potrebna komplicirana procedura da se donese bilo kakva odluka”. (Goldstein, 2008, 571)

Zanimljivo je također primijetiti kako se izjave delegata radnika iz privrede pri lokalnim SIZ-ovima za kulturu u pravilu ne mogu pronaći u časopisima i novinama tvrtki, one su gotovo ekskluzivan materijal *Kulturnog vjesnika*. I dok časopis *Uljanik*, kao i *Raški rudar* i *Skozi ZIV TAM* kroz čitave osamdesete nastavljaju s uhodanom uredničkom koncepcijom novina poduzeća, porečka se glasila turističkih poduzeća udružuju, najprije u glasilo *Adria* 1982., a potom 1983. u *Porečki glasnik*, glasilo SSRN-a Poreštine, koji postaje list za praćenje lokalne privrede te se kao i *Kulturni vjesnik* urednički koncipira suvremenije i u odnosu prema praćenju kulturnih aktivnosti.

ZAKLJUČAK: JEDNA PRAKSA, DVIJE TEORIJSKE VARIJANTE I ZAJEDNIČKA ETNOGRAFIJA NEUSPJEHA

Tema ovoga rada obuhvaća artikulacije pojma kulture u tvorničkom tisku sedamdesetih i početka osamdesetih godina 20. st., u medijima u kojima je moguće iščitati i konceptualni okvir razmišljanja o kulturi u samoupravnom socijalizmu. Namjera nije zaustaviti se na ispisivanju rada iz lokalne historiografije medija s ocjenom kako se samoupravna kultura nije uspjela provesti u praksi, već i pokušati naznačiti okosnice za teorijsko problematiziranje toga neuspjeha.

Samoupravljanje je projekt koji podržava čitavo društveno ustrojstvo, ono je njegova osnovna, ustavna društvena vrijednost, no, način na koji se u onodobnim dokumentima o kulturnoj politici zamišlja samoupravna kultura i način na koji se ona provodi i ostvaruje, zorno pokazuje diskrepanciju između teorije i prakse. Distribuciju organizacije i podrške samoupravljanju moguće je potvrditi na više razina: ideološkoj – iz koncepcija marksizma i ravnopravne podjele rada, pravnoj – od najviše pravne instance, Ustava, preko Zakona o radu i zakona o SIZ-ovima, političkoj – rezolucijama Saveza komunista, institucijskoj – zasnivanjem SIZ-ova. Samoupravna se kultura postavlja kao kultura novog reformskog zahvata društva, s ciljevima “daljnje demokratizacije kulture”, “stvaralaštva”, “sudjelovanja” i sl. pri čemu je “historijski zadatak radničke klase da prisvaja kulturu i razvija kulturni život” (Šušar, 1980, 179).

No, pitanja kako bi ta kultura trebala izgledati i kakva se koncepcija kulture treba podržavati u samoupravnoj kulturnoj politici postaju i problemom te koncepcije.

U važnoj knjizi Stipe Šušara *Politika i kultura* (1980), koja postavlja smjernice koncepciji samoupravne kulture, kroz eseje i razgovore vođene i pisane od 1972. do 1980., o sadržaju se te autentične kulture doznaje upravo onoliko koliko je ona određena svojim političkim i ekonomskim okvirom; upravo prema marksističkome modelu, važni su uvjeti proizvodnje, razmjene i participacije, a sadržaj je u drugom planu. Međutim, s druge se strane Šušar, i to redovito, kroz više intervjua i eseja u knjizi izrazilo jasno vrijednosno određuje prema kulturnim modelima proteklog predsocijalističkog i predsamoupravnog vremena.

Samoupravna kultura je ona koja se “obračunala sa svijetom starih ideja (Šušar, 1980, 101), kaže Šušar. Već je na razini te revolucionarne retorike “obračuna” i “rušenja” razvidno kako dok govori o samoupravnoj kulturi i konkretnom povijesnom i društvenom trenutku u kojoj se ona konstituira, neprestano upozoravajući na “devijacije”, “stare prak-

se”, “lažne prakse” i “zastranjenja”, katkad i vrlo slikovito,¹¹ daje vrlo malo informacija što bi to bila autentična samoupravna kultura. Sadržaj autentične samoupravne kulture kod Šuvara se tako određuje prema onome što ona ne bi trebala biti, određuje se negativno. Diskurz negativnog definiranja i određivanja kulture producira se (i reproducira) i na političkoj razini, primjerice u Rezoluciji desetog kongresa SKJ, ovdje citiranoj iz *Kulturnog vjesnika*:

Savez komunista će se dosljedno zalagati za daljnje ostvarivanje društvenih i idejno-političkih pretpostavki slobode stvaralaštva, a protiv tendencija tehnokratskog manipuliranja kulturom pojave nacionalizma i buržoaskog liberalizma koji su ugrožavali slobodu stvaralaštva, protiv pragmatičkog svođenja kulture na ideologiju i podređivanja stvaralaštva potrebama dnevne politike, protiv administrativnog metoda rukovođenja u ovoj oblasti, kao i protiv svih monopola i privatizacije ... (KV, 31. 5. 1974., 3, 11)

Zaključno, autentična samoupravna kultura ne bi trebala biti: elitistička, buržoaska, malograđanska, liberalna, nacionalistička, privatizirana, birokratizirana, dnevno-politička, ali niti tradicijski reakcionarna ili primitivna, niti samo baštinska, a niti ekskluzivno “kultura radničke klase” te niti komercijalna i konzumeristički vulgarna masovna.

Negativno definiranje kulture jeste problem samoupravne koncepcije kulture, čije se posljedice distribuiraju od razine svakodnevice navise do reprodukcija u dogmatskom razumijevanju teorije upravljačkog establišmenta. Uviđajući taj problem, mogu se ponovno iščitati radnička svjedočanstva o neuspjehu rada SIZ-ova; jednostavno govoreći, okvir samoupravljanja za radnike na svim razinama postoji, međutim nitko od aktivnih “subjekata” zapravo nema predodžbu kakav bi sadržaj kulture, osim, naravno, svakog (i svakakvog) amaterizma, valjalo podržavati. Politički izraz poput “polivalentnosti kulture” predstavlja tako tek retoričku gestu kojom se prikrivaju proturječja ili inkluzivnost koja dovodi do inflacije pojma.

Načelno zalaganje za slobodu i izravnu participaciju, a zapravo artikulacija kroz niz konceptualnih ograničenja, pruža prilično uzak prostor za kulturnu praksu. Pritom valja uočiti nekoliko pojava u praćenju kulture u analiziranim tiskovinama:

Svaka kulturna praksa koja se odvija unutar pravno-političkog okvira samoupravljanja, posebno amaterska, diskurzivno je označena kao poželjna i vrijedna, a mali kreativni amaterski pomak radnika zabilježen i ocijenjen kao “vrijedan doprinos”.

Usprkos partijskoj kulturnoj politici, jednakom optikom prilazi se samoupravnoj kulturi u pogonima, kao i specijaliziranim kulturnim institucijama. Drugim riječima, ne mijenja se ništa bitno u odnosu prema uobičajenim prijašnjim i kasnijim kulturnim politikama: filmski festival u Puli i dalje postoji, kritički se prati, postoji umjetničko i znanstveno izdavaštvo, ulaganje u infrastrukturu itd. i sve se to bilježi kao relevantne teme iz kulture.

11 “Obračun s tom našom predsocijalističkom, svetosavskom domagojevskom i mahničevinskom, rojalističkom i pastirsko-frulaškom, domoljubnom i nazdravičarskom svijješću ...” (Šuvar, 1980, 99)

Neki od problema koji se opisuju također ne odudaraju u velikoj mjeri od nekih problema suvremene kulture. Ako se izuzme problem participacije u organiziranim kulturnim aktivnostima i samoupravljanju kulturom, ostaju problemi nezainteresiranosti za kulturu, problem nedostatnog slobodnog vremena, problem recepcije, slabog čitanja knjiga i sl.

S druge strane analitički je pritom zanimljivo što delegati iz privrede rasprave o kulturi i kulturnoj politici na sastancima skupštine razumijevaju i komentiraju kao bespotrebne sukobe: “U zajednici za kulturu, na primjer, vjerujte, kad radnik vidi da se i sami kulturni radnici (koji i ne moraju biti kulturni samo zato što rade u kulturi) bodu kao rogi u vreći, onda mu je dosta svega” (KV, 31. 1. 1974., 8) ili “mnogi diskutanti na sjednicama drže duge monologe o vlastitim stavovima i mišljenjima umjesto da kratko i jasno iznose stavove svoje delegacije” (KV, 30. 1. 1979., 4). Samoupravni model zapravo pretpostavlja situaciju nadvladavanja potrebe za konfliktom, uostalom dokidanje klasnog sukoba cilj je komunističke ideje, te se “suvišne rasprave” doživljavaju nepoželjnim intelektualizmom.

Šuvarovski marksistički dogmatizam, koji je najprezentniji u izrazito negativnoj definiciji sadržaja kulture u strukturno inkluzivnom i demokratskom modelu upravljanja kulturom, pokazuje još jednu važnu, povijesno provjerljivu značajku. Jugoslavensko kulturno polje je i u sedamdesetim i u osamdesetim godinama, na mnogim razinama, od književnosti, likovnih umjetnosti, filma do popularne i masovne kulture iznimno plodno i dinamično razdoblje. Uskoj službenoj koncepciji kulture koja proizvodi kulturne politike ti su procesi doista bili izvan njezina vidokruga.

Ovi problemi samoupravne kulture imaju i kompleksniju dimenziju, pri čemu valja ukratko naznačiti neke od tema u opsežnim raspravama o poimanju kulture u čitavoj marksističkoj i neomarksističkoj teoriji. Ta dimenzija problema u određenoj mjeri nadilazi prethodne medijske i diskurzivne analize samoga rada, no zaključci analize mogu nadopunjavati i ilustrirati pitanja postavljena u širim teorijskim promišljanjima o kulturi. Konačno, problemi, prijepori i pitanja koji su postavljena u dijelu medijske i diskurzivne analize radničkog tiska ne mogu se razumjeti bez tog konteksta.

Izazovan postupak predstavljanja problema marksističkih koncepcija kulture izvela je Reana Senjković u tekstu spomenutom u uvodu, *Izgubljeno u prijenosu; kulturalni studiji u uvjetima vladavine ljevice*. Reana Senjković (2006) upravo dvije paradigme – kulturalne studije i “iskustvo proživljenoga socijalizma” (Senjković, 2006, 45) dovodi u dinamičan odnos svojevrsnim “dijalogom” Georgea Orwella i Stipe Šuvara. Čini to stoga jer upravo zapadni kulturalni studiji predstavljaju koncepciju kulture temeljnu na marksizmu, a koja se artikulira u onodobnoj suvremenosti pokušavajući uključiti element popularnog kao oblik “proizvodnje kulture za sebe” (Williams, 1985a, 111) i kroz koji je moguće provoditi simboličke činove otpora, odnosno političke artikulacije “odozdo”. Ovaj koncept samoartikulacije kulture na prvi je pogled podudaran s nekim elementima zamišljanja kulture u samoupravljanju. Pritom Senjković uočava nekoliko problema; nadovezuje se na H. M. Enzensbergera, polazi od kritike marksističkog nedostatnog i “konzervativnog” pristupa masovnim medijima, upućuje na različite “Williamsove slabosti” te postavlja sljedeće pitanje: “Jesu li, dakle, kulturni studiji prije svega političko-ideološki projekt

koji svoje interpretacije mjeri metrom ne sasvim i ne uvijek udobne, ali za kritiku blagoslovljene, oporbene, lijeve, a time i gotovo posvuda intelektualno nadređene pozicije?” (Senjković, 2006, 33). Dovođenje u odnos tradicije kulturalnih studija s velikim dijelom autentične kulturne politike jugoslavenskog socijalizma razotkriva manjkavosti i jedne i druge paradigme, posebno u odnosu prema problemu popularnog:

[...] čini se da nešto nije u redu kada se izostanak promišljanja popularne kulture u socijalizmu protumači izostankom ‘eksplicitnoga usvajanja bilo kojeg među kulturalnostudijskim pristupima’ u znanostima socijalizma, i kada se, istodobno, konstatira da su se mnogi rezultati zapadnjačkih kulturalnostudijskih istraživanja dotjerali da bi odgovorili političkim potrebama. (Senjković, 2006, 45)

Konačno, zaključuje Senjković, niti se Šušar “u svome traženju dobrog puta za kulturu u socijalizmu dosjetio mnogo toga novoga” (Senjković, 2006, 39), a niti su jugoslavenski socijalisti u vezi popularne kulture “našli načina da je teoretiziraju kao prostor u koji se upisuje otpor podređenih” (Senjković, 2006, 41).

Ovaj niz pitanja i negativnih odgovora upućuje na probleme marksističke koncepcije kulture, i dogmatske, i (autentične) samoupravne i neomarksističkih koncepcija, a problem se može i dodatno usložniti. Hans Magnus Enzensberger u spomenutim članku *Constituents of a theory of the Media*, koji je objavljen u *New Left Review* godine 1970., prepoznaje da “za sada ne postoji marksistička teorija medija” (Enzensberger, 1986, 63), odnosno da su “marksisti pokazali nedovoljno poznavanje medija” (Enzensberger, 1986, 63, 77). Međutim pokazuje se da i Enzensbergerovo vlastito hvatanje u koštac s kulturom i masovnim medijima pripada “dijalektičkom optimizmu inspiriranom progresivističkom i marksističkom mišlju” (Baudrillard, 2000, 60) te će i on reproducirati marksističku dijalektičku tezu da bi se “sredstva za proizvodnju” kulture, kamere i snimači “trebala pojavljivati u tvornicama, školama uredima uprave, gdje god postoji društveni sukob” (Enzensberger, 1986, 71–72). Daljnje čitanje i Enzensbergera i Williamsa, primjerice, pokazuje kako su oni svjesni dijela slabosti neomarksističkog koncepta kulture na jednoj razini, dok na drugoj, reproducirajući marksističku matricu važnosti “materijalnih uvjeta”, svraćaju pogled prema idealnom zamišljanom modelu drugačijega društva u kojem bi ti uvjeti bili postignuti.

Ovim kratkim pogledom na neke od prijedora moguće je prikazati nekoliko stvari. U prvom redu, rasprava o marksističkoj koncepciji kulture iznimno je široka i traje od više od stoljeća te bi u tom smislu valjalo posegnuti za recentnijim istraživanjima o recepciji i uključivanju teorijskih zamisli iz povijesti marksističkih ideja o kulturi u okviru teorijskog i političkog horizonta jugoslavenskog samoupravljanja. Pri tome valja izdvojiti novije studije Darka Suvina (2013) u kojima se bavi vrlo iscrpno analizama teorijskih modela koji su oblikovali jugoslavenski socijalizam. Čini se da Šušarovo i šušarovsko inzistiranje na pokušaju “autentičnog” promišljanja kulture u okvirima samoupravljanja ipak ne znači da je taj oblik kulturne politike nastao u teorijskom “vakuumu” (usp. opasku Senjković, 2006, 41 i Šušar, 1980, 104). Ono što bi se moglo potvrditi jeste da je problem “popularnog” ostao doista izvan okvira promišljanja kulturnih politika u samoupravljanju,

a što je moguće potvrditi i kroz istraživanje problema kulture i radništva na primjeru časopisa poduzeća i priložene analize Šuvarovog modela.¹²

Da postoje određene slijepe točke u marksističkim teorijama kulture razaznavalo se i u raspravama iz doba socijalizma. Primjerice u velikom tematu posvećenom kulturi u časopisu *Naše teme iz 1984.*, u kratkom izlaganju Ivana Salečića *Previdi marksističke kulturne kritike*, autor pokazuje kako su upravo zapadni konzervativci i “nova desnica” te domaće “konzervativne” nacionalne ideološke snage uspješnije u prepoznavanju “privlačnosti kulturnih pitanja” (Salečić, 1984, 1176). Pritom iscrpnije ne razlaže problem već konstatira stanje, a u iznalaženju rješenja ne izlazi iz uobičajenog diskurza samokritike o povijesnim “propustima” i “propuštenim prilikama”.

S druge strane, bilo bi nekritički preuranjeno svaliti “krivicu” za neuspjeh koncepta samoupravne kulture i kulture u samoupravljanju samo na teorijske slabosti marksističkih, neomarksističkih, konceptata kulture Nove ljevice te zamisli osnivača kulturalnih studija. Razlozi nemogućnosti i neostvarenog emancipacijskog potencijala za konstituiranje drugačije autentične kulture ili, ako ostanemo pri uspoređivanju s teorijom kulturalnih studija, “koncepta kulture kao konstitutivnog društvenog procesa koji stvara specifične i različite ‘načine života’” (Williams, 1977, 19), mnogi su i složeni. Ovdje ih se može tek naznačiti ili postaviti kao teze: od kratkoće samoupravnoga eksperimenta, slabosti kulturne politike, različitih uvjeta i pozicija pregovaranja s medijskom revolucijom u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, svakako velikih prijevora s pojavom i konceptom masovnih medija, te s pojmovima popularnog, kao i s ambivalentnim upisivanjem otpora, do drugih koji otvaraju daljnje mogućnosti za ozbiljna teoretiziranja koja uvelike nadmašuju uske okvire ove analize. Jedan od mogućih smjerova mogao bi slijediti daljnja nastojanja u traženju podudarnosti i slijepih točaka između samoupravne kulturne prakse i teorija i epistemologije zapadnih teorija deriviranih iz marksizma. Drugi, vjerojatno i važniji, pretpostavlja daljnja istraživanja povijesti kulturnih politika, povijesti sociologije i prihvaćanja i primjenjivanja kulturoloških teorija u vremenu jugoslavenskog samoupravljanja kao zasigurno i nova iščitavanja filozofa Korčulanske škole i njihove reflektivne, onodobne, a aktualne i bliske marksističke kritike samoupravljanja (usp. Olujić Oluja, Stojaković, 2013).

Na neke smjernice mogućih razmišljanja o uzrocima neuspjeha samoupravne kulture mogli bi diskretno upućivati prepoznati prijevori i slabe točke u analiziranim primjerima iz tvorničkog tiska: inflacija pojma kultura, (auto)cenzura popularnog, nemogućnost izbjegavanja reprodukcije modernističkih matrica u praksi kulture (usp. i Senjković, 2006, 38, 43) te izbjegavanje konflikta u (samoupravnoj) kulturi u opreci prema “kulturi kao bojišnici” (Hall, 2006b). U poticaju za daljnje teoretiziranje tako se može postaviti mreža “starih” pojmova i konceptata – klase, rada, moderniteta (pa i prosvjetiteljstva), popularnog i otpora – kroz koje se dalje mogu analitički “provlačiti” kulturalne teorije i

12 Taj bi argument iskliznuća popularnog iz teorijskog i političkog vidokruga kulture u samoupravljanju, mogao biti potkrijepljen i činjenicom da su kulturalni studiji, kao marksistički temeljena ideja s pripadajućim nizom teorijskih “alata” za hvatanje ukoštac s popularnim, recepcijski, barem u akademskom polju u Hrvatskoj, postali aktualni tek nekoliko desetljeća kasnije u vrijeme tzv. tranzicije (usp. Duda, 2002).

prakse te bi ta mreža mogla predstavljati izazovna polazišta za daljnje teorijske razrade. Lokalizirana studija slučaja artikulacije kulture u tvorničkim časopisima, na “terenu” socijalističkog samoupravljanja i prijepori koje otvaraju zaključci te analize, mogu ovdje biti ilustrativna dopuna budućim raspravama.

WORKERS' PRINT MEDIA AND THE ISSUES OF THE SOCIALIST
SELF-MANAGEMENT CULTURAL POLICY IN CROATIA
THROUGH THE 70s AND 80s

Boris KOROMAN

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Philosophy, Ronjgovljeva 1, 52100 Pula, Croatia
e-mail: boris.koroman@gmail.com

SUMMARY

The paper discusses articulation of the term “culture” and self-management cultural policy in a specific print media of Yugoslav socialism - factory newspapers or workplace periodicals. It includes the analysis of several factory bulletins from Croatia and Slovenia, and local cultural periodical from Pula, Kulturni vjesnik. The time range of analyzed periodicals (1974.–1989.) reflects 1974. Constitutional reforms that introduced socialist self-management model in all levels of Yugoslav society. Cultural policies formed in Yugoslav self-managing system were articulated through authentic models derived from two main sources, early Marxist concepts (S. Šuvar eg.) and WWII “national liberation struggle”. In the paper it is shown that they can be, in a number of conceptual layers, related or juxtaposed to the western Marxist cultural theories (R. Williams eg.). It is presented that the ideas of self-managing workers participation in the processes of making cultural policies and producing authentic self-managing culture were in the practice followed by the number of issues. From the beginning of 80-s, in practice and the media representation, remained mere institutional frame of self-management in the culture (self-managing communities of interest – SIZ). The relative failure of model and cultural policies of self-management in the culture presented in and by the analysed media and also in the practice of direct-democratic, participatory and authentic cultural policy, reflects what seems to be a broader problem of many Marxist concepts of culture. This thesis derived from the paper by R. Senjković (2006) challenges for the further historical and theoretical approach of self-management and the culture.

Keywords: factory newspapers, companies' bulletins, Yugoslav self-management, cultural policy, Marxism and Culture

IZVORI I LITERATURA

- AD** – Adria, list udružene privrede Poreštine, Poreč, 1982. –
- Allen, N., Breitman, G. (ur.) (1976):** Writings of Leo Trotsky (1937–1938). New York, Pathfinder Press.
- AN** – Anita, list hotelsko turističkog poduzeća “Anita”, Vrsar, 1970.–1982.
- Degras, J. (ur.) (1960):** The Communist International – 1919–1943 – Documents. Volume 2: 1923–1928. London, Royal Institute of International Affairs.
- GR** – Glas rada, organ Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku, Zagreb, 1945.–1959.
- GPL** – Glasnik Plave lagune, list Plave lagune Poreč, Poreč, 1970.–1982.
- Hoggart, R. (1957):** The Uses of Literacy. Aspects of Working Class Life. London, Chatto and Windus.
- Horvat, B. (1983):** Politička ekonomija socijalizma. Zagreb, Globus.
- Jakopović, I. (1976):** Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima. Zagreb, Zavod za kulturu Hrvatske.
- Kardelj, E. (1977):** Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976. Beograd, Privredni pregled.
- KV** – Kulturni vjesnik, list Samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture Općine Pula, Pula, 1974.–1989.
- NG** – Naš glas, glasilo poduzeća Rivijera Poreč, Poreč, 1968.–1982.
- PG** – Porečki glasnik, glasilo SSRN i udruženog rada Poreštine, Poreč, 1983.–1994.
- RR** – Raški rudar, glasilo Istarskih ugljenokopa “Tupljak”, Labin, 1947.–1993.
- Salčić, I. (1984):** Previdi marksističke društvene kritike. Naše teme, 7–8, 1176–1178.
- SZT** – Skozi ZIV TAM, glasilo Delovnega kolektiva ZIV TAM, Maribor, 1955.–1984.
- Švar, S. (1980):** Politika i kultura. Zagreb, Globus.
- ULJ** – Uljanik, mjesečnik SOUR-a Brodograđevna industrija, Uljanik, Pula, 1980.–1991. *Ustav Socijalističke federativne Republike Jugoslavije*. U: Službeni list Socijalističke federativne Republike Jugoslavije, 21. 2. 1974., br. 9.
- Bagić, K. (2012):** Rječnik stilskih figura. Zagreb, Školska knjiga.
- Baudrillard, J. (2000):** The Masses: The Implosion of the Social in the Media. U: Marris P., Thornham S. (ur.): Media Studies. A Reader. Edinburgh, Edinburgh University Press, 60–68.
- Bilandžić, D. (1985):** Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985. Zagreb, Školska knjiga.
- Bonfiglioli, C. (2013):** Gendering Social Citizenship: Textile Workers in Post-Yugoslav States. CITSEE Working Paper Series, 30.
- Bosanac, G. (2015):** Ime utopije. Jugoslavensko samoupravljanje kao izigrani projekt emancipacije. Opatija, Shura publikacije.
- Cvek, S., Ivčić, S., Račić, J. (2015):** Jugoslavensko radništvo u tranziciji: “Borovo” 1989. Politička misao, 52, 2, 7–34.
- Doknić, B. (2013):** Kulturna politika Jugoslavije 1946–1963. Beograd, Službeni glasnik.

- Duda, D. (2002):** Kulturalni studiji. Ishodišta i problemi. Zagreb, AGM.
- Enzensberger, H. M. (1986):** Constituents of a theory of the Media. U: Hanhardt, J. (ur.): Video Culture. Layton, Peregrine Smith books, Visual Studies Workshop, 62–84.
- Goldman, W. (2013):** Small Motors of Terror: The Role of Factory Newspapers. U: Harris, J. (ur.): The Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin. Oxford, Oxford University Press, 241–262.
- Goldstein, I. (2008):** Hrvatska 1918–2008. Zagreb, EPH, Liber.
- Hall, S. (2006a):** Kulturalni studiji i njihovo teorijsko nasljeđe. U: Duda, D. (ur.): Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija. Zagreb, Disput, 127–139.
- Hall, S. (2006b):** Bilješke za dekonstruiranje popularnog U: Duda, D. (ur.): Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija. Zagreb, Disput, 297–309.
- Jambrešić Kirin, R., Blagaić, M. (2013):** The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: a Case Study of the Jugoplastika Factory. Narodna umjetnost, 50, 1, 40–73.
- Jukić, M. (2009):** Od saveza kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske do Hrvatskog sabora kulture (1948–1991). Arhivski vjesnik, 52, 183–196.
- Kirn, G. (2010):** From the Primacy of Partisan Politics to the Post-Fordist Tendency in Yugoslav Self-Management Socialism. U: Kirn, G. (ur.): Post-Fordism and its Discontents. Jan van Eyck Academie, Lulu.com, 253–302.
- Lenoe, M. (2004):** Closer to the Masses, Stalinist culture, social revolution and Soviet newspapers. Cambridge, London, Harvard University Press.
- Musić, G. (2011):** Yugoslavia: Workers' Self-Management as State Paradigm. U: Ness, M., Azzellini, D. (ur.): Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present. Chicago, Haymarket books, 173–190.
- Najbar Agičić, M. (2013):** Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti. Zagreb, Matica hrvatska.
- Olujić Oluja, D., Stojaković, K. (ur.) (2013):** Praxis. društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis škola i Korčulanska ljetna škola (1963–1974). Beograd, Rosa Luxemburg Stiftung.
- Radelić, Z. (2012):** Sindikat i radništvo u Hrvatskoj (1945.–1950.). Zagreb, Hrvatski institut za povijest.
- Senjković, R. (2006):** Izgubljeni u prijenosu: O kulturnim studijima u uvjetima vladavine ljevice. U: Čale Feldman, L., Prica, I. (ur.): Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, 25–52.
- Stanić, I. (2014):** Što pokazuje praksa? Primjer funkcioniranja samoupravljanja u brodogradilištu Uljanik 1961.–1968. godine. Časopis za suvremenu povijest, 46, 3, 453–474.
- Suvin, D. (2014):** Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.–72., uz hipoteze o početku, kraju i suštini. Beograd, Rosa Luxemburg Stiftung.
- Williams, R. (1965):** The Long Revolution. London, Penguin Books.

- Williams, R. (1977):** *Marxism and Literature*. Oxford, New York, Oxford University press.
- Williams, R. (1985a):** *Keywords. A vocabulary of culture and society*. New York, Oxford University Press.
- Williams, R. (1985b):** *Culture is Ordinary*. U: Mc Guigan J. (ur.): Raymond Williams. *On Culture and Society*. Los Angeles, London, Sage, 1–18.
- Willis, P. (2006):** *Kultura tvorničkoga pogona, muškost i oblik plaće*, U: Duda, D. (ur.): *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Zagreb, Disput, 141–156.